

Horányi Özséb
opponensi véleménye
Dr. Máté-Tóth András akadémiai doktori értekezésésként benyújtott
**VALLÁSNÉZET. A kelet-közép-európai átmenet vallástudományi
értelmezése**
című monográfiájáról

(0) Az értekezés nyomtatásban is megjelent 2014-ben (Kolozsvár, Korunk — Kom-Press), ugyanazon évben, mint amikor szerző benyújtotta munkáját a Magyar Tudományos Akadémia Doktori Tanácsának. Úgy nézem, hogy a két szöveg lényegében azonos. A *lényegében* itt azt jelenti, hogy — bár nem vettem össze a két szöveget betűről-betűre, minden olyan fontosnak tűnő helyen, ahol ezt megtettem, szövegazonosságot tudtam megállapítani.

Az előzményekhez tartozik még, hogy Máté-Tóth Andrásnak volt már korábbi kísérlete az akadémiai doktori fokozat megszerzésére (*Adalékok a kelet-közép-európai valláskutatáshoz*, 2010), de az akkor benyújtott munkát az MTA Doktori Tanácsa elvetette. A jelenleg előttünk fekvő szöveg teljesen új, vagyis lehet rá friss szemmel nézni, mindenféle előzményektől eltekintve.

Végül, világosan le kell szögezmem, hogy az MTA Doktori Tanácsa számomra felettébb sajátos helyzetet idézett elő, amikor opponensi véleményt kért tőlem. Én ugyanis nem vagyok vallástudományi kutató, nem vagyok vallásszociológus és még hosszan sorolhatnám, hogy mi minden nem; de nagyon egyszerűen meg tudom mondani, hogy voltaképpen mi vagyok: villamosmérnök. Az egyetlen tanult mesterségem; vagy ahogy ezt egy ízben boldogemlékű mesterem, dr Szépe György megfogalmazta: pici áramú mérnök, valóban távközlési kérdésekkel és adatátvitellel foglalkoztam. Ma pedig kommunikációkutatással: ami jó ha egy hajításnyival közelebb van a vallástudományhoz, mint a mérnökség, miközben ezen egyetlen hajítás után még nagyon-nagyon sok van vissza, hogy csakugyan eljussunk a vallástudományhoz. Végülis vállaltam a kihívást, most pedig Önökön a sor, hogy eldöntsék, hogy amire jutottam, elfogadható-e?

(1) Arra jutottam ugyanis, hogy Máté-Tóth András munkáját elfogadásra ajánljam és részére az akadémiai doktori cím megadását kezdeményezzem.

(2) A monográfia egy rövid bevezetés után és a könyv végére hagyott irodalomjegyzék között hét fejezetben tárgyalja témáját:

(1) *Az átmenet régiója*: ebben a fejezetben a régióról értekezik a szerző földrajztudományi és vallástudományi megközelítésben. A Kelet-Közép-Európa sem földrajzi, sem térképészeti, sem történelmi, sem politikai tekintetben nem magától értetődő egység, hanem megalkotott tér, konstruált régió. Álláspontja szerint a vallástudományi vizsgálódásnak a saját regionális kontextusát kritikusan kell kezelnie, kellő érzékenységgel az adott közegben konstruálódó vallásfogalomra. Ezért az egyszerű földrajzi vagy térképészeti megközelítést felbontja és kiegészíti a vallási változások regionális trendjeinek bemutatásával.

(2)-(3) *A szekularizáció és ami utána következik Közvallás*. Alig vitatható, a szerző szerint, hogy a vallási változásokkal kapcsolatos szakmai megközelítésekben az elmúlt fél évszázadban a szekularizáció terminus és még inkább az ezzel jelölt

elméleti keret a legelterjedtebb, amely a vallásosság modern kori változásainak elsődleges értelmezési keretét adja. A vallási változásokkal kapcsolatos művek nem kerülhetik meg, a szerző szerint, hogy reflektáljanak arra, hogy az európai országokban csökken a vallás követőinek száma, mint olyan jelenségre, amely a modernitás folyamatainak természetes velejárója. Ennek a jelenségnek a teoretikus értékelése a hatvanas évektől kezdődően mind a mai napig tart Nyugat-Európában és másutt, így a kelet-közép-európai térségben is. A disszerens a következő fejezetben a modern vallástudomány legjelentősebb elméletének továbbfejlesztett változatát, a közzvallás koncepcióját mutatja be és teszteli abból a szempontból, hogy a régió társadalmi folyamataiból mit tud vallásként azonosítani, értelmezni és milyen szerepét látja a társadalomban (a társadalmi nyilvánosságban).

- (4) *Társadalmi dráma* Az ide vonható teoretikus reflexiók jellegzetesen a kelet-közép-európai térségre érvényesek, ahol a társadalmi változások kevésbé fokozatosan és szervelesen mentek és mennek végbe, mint Amerikában és Nyugat-Európában. A társadalmi dráma révén ezen társadalmakban az átmenet intenzív, társadalomerjesztő szakasza világítható meg. Ebben a fejezetben a szerző magára az átmenetre koncentrál. Valójában mit is értünk átmeneten, kérdezi. Hogy a váltásra, a rendszerváltásra való hivatkozások mily mértékben indokoltak. Hogy a fordulatra, transzformálódásra alapozó értelmezések mire terjedhetnek ki, illetőleg hol vannak a határai. Ebben a fejezetben a szerző az eredetileg V. Turnertől származó fogalmat igen széles spektrumban alkalmazza a rítustól a filmtudományig, a teológiától a nácitlanításig. Átgondolása, különösen a liminalitás és a közösség, felettébb hasznosnak tűnik fel.
- (5) *Civil vallás* A civil vallás mint terminus az előzőekben fogódzóként használt elméletekhez és megnevezésekhez képest egyrészt sokkal absztraktabb, másrészt pedig sokkal inkább lokalizálható eredeti referenciáját illetően. A civil vallás olyan szimbólumok és rituálék összessége (vagy éppen rendszere, *pace* Parsons), amelyeknek kohéziós funkciója van a társadalomban. Pontosabban az észak-amerikai társadalomban: akkor is így van ez, ha a fogalom alkalmazható nem-amerikai társadalmakra is (Franciaországtól, Lengyelországtól kezdve a Szovjetunóval bezárva), de Amerika megértéséhez megkülönböztetetten szükséges a vele kapcsolatos diskurzus ismerete. És ha a vele kapcsolatos európai diskurzus meglehetősen önálló is és önmagában is izgalmas. Az immáron nem létező Jugoszlávia társadalomtörténetének elemzése a civil vallás koncepciója mentén pedig szemet nyitogató. Az Európai Unió este, vagyis az európai identitás vergődése is jól példázza azt, hogy a civil vallás koncepciója valami alapvetően fontos dologra talált rá.
- (6) *Vallás — üres jelölő* Ebben a fejezetben a szerző „egy sajátos vallásfogalmi” (237) megközelítést mutat be, amely — a szerző szerint — egyrészt a poszt strukturalista diskurzuselmélet egyik kulcsfogalmára épít, másrészt tekintetbe veszi a kortárs kelet-közép-európai társadalmak vallással kapcsolatos jellegzetességeit. Ha jól értem a szerzőt, az üres jelölő terminusban az ürességet a buddhizmus episztemológiájára asszociálva vezeti be (238). Az üresség (és a nyitottság) eszméje a buddhizmus legkülönbözőbb iskoláiban jelen van, változó tartalommal. A szerző e tekintetben a feladatot éppen abban látja, hogy miképpen lehet a nagyon különböző hagyományok talaján álló megértést harmonizálni, hiszen e tekintetben a keresztény tanítás, a kenózisról igencsak hasonlóan gondolkozik — első látásra.
- (7) *Sokrétű vallás* Ez egy összegező fejezet. A szerző véleménye szerint az elmúlt esztendő legjelentősebb fejleménye a vallás iránti elméleti elköteleződésben a sokféleség megjelenése és legálissá válása sajátos helyzetet idézett elő.

Párhuzamosan a modernitás újabb értelmezéseivel, a szekularizáció-fogalom reletivizálódásával és így tovább. Ennek egyik sajátossága immáron az, hogy a valláshoz való kötődés nem az egymástól jogi értelemben elválasztott felekezetek mintájára valósul meg, amely az egyik választása esetén az összes többi kizárását jelenti. És ez az a helyzet, ami a régiók szerepét igazán felerősíti. És innen nézve kerek az egész gondolatmenet.

Az egyes fejezeteket olvasva lehet az az érzése az olvasónak, hogy a szöveg megfontoltan építkezik, időt adva a bevonódásra és jut el a téma felvetéstől a konklúzióig egy Magyarországon frissnek számító diszciplínában.

A tézisfüzet is hasonló, felépítésben, mentalitásban nem a szokásos tézis-bemutatáson alapszik, hanem a maga 17 oldalával kompendiuma a monográfiának, vagy ha úgy jobb, lényegileg előzetes tájékozódásra alkalmas a disszertációhoz. De kétségtelenül nem sorol fel téziseket, hogy mi mindennel ment előre a tudomány e disszertáció által.

(3) A továbbiakban néhány részletkérdés mellett időznék el röviden.

(3.1) Számomra Máté-Tóth András legmeghökkenőbb terminusa a *vallásnézet*. Nem tudom elfogadni: nem a szokatlansága miatt, de leginkább azért, mert a hozzáfűzött magyarázatot félrevezetőnek tartom. Idézem:

A „vallásnézet” sokakat emlékeztethet még¹ a „világnézet” kifejezésre, amely egy bizonyos ideológiának elkötelezett gondolkodást jelentett. A vallásnézet, amint a vallástudomány is, ezzel éppen ellenkezőleg olyan tudományt jelöl, amely különböző elméletek alapján alkotja meg a vallás fogalmát, és elemzi a társadalom és a kultúra különböző területeit. Ebben a könyvben a kelet-közép-európai régió vallástudományi megközelítéséről lesz szó, négy elméleti alapállás mentén. Céлом az volt, hogy a régió legfőbb jellegzetességeinek megfelelő elméleteket találjak, kiváltképpen az átmenetnek, amellyel a régió társadalmi folyamatai nemcsak néhány évtized óta elsődlegesen jellemezhetők. (5/7)

Először is visszamegyek a kályhához: a Magyar Nyelv Értelmező Szótára írja:

világnézet fn

A világról, az embert környező természeti és társadalmi jelenségekről alkotott nézetek összessége, összefüggő rendszere; világfelfogás, világszemlélet. *Idealista, marxista* ~; *haladó, maradi, reakciós* ~ □ *A költői igazságtétel más világnézetet tanítson-e, mint az élet?* KEM. *Irtózom a mágnásoktól. Félek a gógjüktől, világnézetüktől, nevetséges önérzetüktől.* KRÚDY
MNYÉSZT VII. 425 (Budapest, Akadémiai, 1962)

Itt azt érdemes észre vennünk, hogy a *világnézet* definíciójában nincs semmiféle ideológiára utaló mozzanat. A szókapcsolatként adott kifejezésekben már előfordul, de az irodalmi idézetektől teljesen távol van.

Azt tudjuk a Magyar Helysírás Szabályaiból, hogy ortográfiai értelemben az egybeírás a szorosabb szemantikai kapcsolatra utal. Talán még sokan emlékezünk arra a megmosolyogtató népetimológiára, amely a zsíroskenyér és a vajás kenyér írásmódja közti

¹ A „még” a nyomtatott változatban hiányzik. (hö.)

különbséget éppen azzal magyarázta az ötvenes években, hogy a munkásosztály számára a *zsiroskenyér* egy fogalmat jelölőnek számít,² míg a *vajas kenyér* nem. Ennek értelmében a *világnézet* két szóból álló összetett szó egyetlen fogalmat jelöl, ahol a komponensek jelentése nem képeződik le az összetett szó jelentésébe.

Ha most már a *nézet*nek nézünk utána, a következőt találjuk:

nézet [e] fn -et, -e [ë, e]

1. A dolgoknak egyéni szempontból való nézése s az ennek alapján róluk kialakult felfogás, vélemény. *Általános, helytelen, különös ~; → meghaladott ~; politikai, tudományos, uralkodó ~; ~em szerint; valamilyen ~en → van; egy ~en van vkivel; meghagy vkit ~ében; ~et → cserél vkivel; elfogadja vkinek a ~ét; megváltoztatja a ~ét; → osztja vkinek a ~ét; valamilyen ~et vall.* □ Közérdekű tárgyak felől cseréltek nézeteket. KEM. *Ne sértse democrata szíved, Jó olvasóm, e nézet itt.* GYUL. *Velkovics uram ... nem ezen a nézeten volt.* MIK. [...]

Ö. 1. ~azonosság; ~különbség; 2.elöl~; felül~; fő~; hátul~; homlok~; oldal~; világ~.

MNYÉSZT V. 211 (Budapest, Akadémiai, 1962)

És végül egy rövid pillantás az összetett szó másik komponensére, a *világra*, amely szócikk azonban számunkra feleslegesen terjedelmes (két fő jelentéscsaládban összesen 12 jelentésváltozatot tárgyal), ezért csak röviden hivatkozom rá:

világ fn -ot, -a

I. A mindenség v. vmely összefüggő része.

1. Minden létezőnek összessége a maga összefüggésében és rendjében: a mindenség. [...]

2. Az egész Föld a rajta levő természeti és társadalmi alakulatokkal együtt. [...]

3. A valóságnak érzékelésünk körébe eső jelenségei; az, ami az embert körülveszi. [...]

MNYÉSZT VII. 416-419. (Budapest, Akadémiai, 1962)

Ami lehet érdekes a továbbiak szempontjából, hogy az itt felsorolt összetételek között nem találjuk a *~nézetet*, míg a *nézet*nél meg volt a *világ~*.

Ami ezekből az áttekintésekből kiderül az nagyon egyszerű: nem állja meg a helyét az a szerzői mondat, hogy a „világnézet” [...] egy bizonyos ideológiának elkötelezett gondolkodást jelentett.

Ha mármost a szóösszetételekben a *világgal* oppozícióba állított *vallásra* vetünk egy pillantást, akkor a MNYÉSZT-ban olvasható szöveg az, ami nem a mindennapi használatot rögzíti, hanem ideologikus definíciót ad (vö. MNYÉSZT VII. 199; Budapest, Akadémiai, 1962); ennél akkor már jobb az 1972-es kiadású Magyar Értelmező Kéziszótár (Budapest, Akadémiai):

vallás fn

[...] **2.** Istenben, ill. természetfölötti(nek tekintett) lény(ek)be vetett hit. | Ilyen hitel kapcs. megnyilvánulások, tanítások, szertartások rendszere. [...]

Ha e szerint tekintünk a vallásnézetre, akkor az összetett szó első tagja pontosan ugyanazt a funkciót tölti be, mint a világnézetben a *világ*.

Csakhogy a szerző szerint a vallás fogalmilag más, mint a MÉKSZT szerinti definíció:

² De 1959-ben már az MTA a külön írást javasolta.

A vallásnézet [...] olyan tudományt jelöl, amely különböző elméletek alapján alkotja meg a vallás fogalmát, és elemzi a társadalom és a kultúra különböző területeit.

Ebből következően a *vallásnézet* vallása egészen másféle eredetű, mint a *világnézet* világa. És ez a — megítélésem szerinti — lényeges különbség nem csak jelöletlen marad az összetett szavak szemantikája okán, de végeredményben félrevezető is. Én biztosan nem konstruálnék szisztematikusan félrevezető terminusokat, van belőlük így is pont elég.³

(3.2) A *Kelet-Közép-Európa* terminus, természetesen, ugyanolyan bizonytalan, mint a legtöbb földrajzi megkülönböztetést célzó terminus. Jobban örültem volna, ha Közép-Európáról volna szó, vagy ha már, akkor néhány mondatot szentel a szerző Nyugat-Közép-Európának. Annyi biztos, hogy a disszertáció szempontjából a nagy választóvonal a keleti, illetőleg a nyugati kereszténység között van és az is igaz, hogy ez messze nem egy határvonal, hanem széles, különböző szélességű régió. A regionalitás felismerésnek nagy hasznára volt az egyre kevésbé figyelmen kívül hagyható társadalmi változás-köteg, amit egyszerűen csak második modernitásnak nevezhetünk.

Számomra az egész disszertáció legérdekesebb kérdései éppen azzal kapcsolatban vetődtek fel, hogy a vizsgált régiót (régiókat) miféle markerekkel lehet megcímkézni. És már maga az is előrelépésnek tűnik fel a szememben, hogy nem egyetlen szempontból, sőt ineterdiszciplinárisan törekszik megközelíteni a kérdést. Meggyőződésem, hogy az ide tartozó gondolatmenetekkel ment előre a tudomány, bár talán még nem ért az út végére.

(3.3) Számomra konceptuálisan az *üres jelölő* képviseli a legkeményebb diót. A 235. oldalon kezdődő fejezet (*Vallás — üres jelölő*) egyik legfontosabb koncepciójáról volna szó (és nem kívánom diszkutálni a fejezetben található egyéb állításokat, így például Reinhart Koselleck koncepcióját sem).

Abban igaza van a szerzőnek, hogy a *jelölő* szemiotikai terminus,⁴ amelyet használ Saussure is.⁵ A jelölő utal a jelöltre (ez a két komponens alkotja együtt a jelet): ebben az értelemben a jelölő (például a *kentaur* szó) jelöli a jelöltet (a *kentaurt*), ami a jel tartalma, mondjuk így. Ha nincs tartalma, azaz jelöltje (például azért, mert arra az álláspontra helyezkedünk, hogy kentaurok nem léteznek), akkor lehet azt mondani, hogy üres, de nem a jelölő, legfeljebb a jel (pontosabban a jelöltek halmaza). Amennyire értem a Saussure-i szemiotikát (ő maga szemiológiának nevezte saját tudományát) a jelölő a tartalom szempontjából szinte mindig üres (a finom részleteket szeretném elkerülni), vagyis nagy általánosságban azt mondani, hogy ez vagy az üres jelölő, tautológia. Ha a szerző (olvasmányai alapján) úgy gondolja, hogy a jelölőnek nincs tartalma, akkor ezt önellentmondás nélkül legfeljebb a jelölttel kapcsolatban állíthatja.

³ G. Ryle, Systematically Misleading Expressions. *Collected Papers* 2, 39-63; London, Hutchinson, 1971; eredetileg 1932.

⁴ Elgondolkodtató, hogy a Th. A. Sebeok (ed.): *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*. (Berlin, Mouton, 1986) három kötete nem tartalmaz ilyen címszót.

⁵ F. de Saussure: *Cours de linguistique générale*. Paris, Payot, 1931; magyarul: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest, Gondolat, 1967, ford.: B. Lőrinczy Éva.

Ha mármost ezt a koncepciót alkalmazzuk a vallásra és üres jelölőként beszélünk róla, akkor az előzmények alapján ezt kétféle értelemben gondolhatjuk:

- először: a vallás maga jelölő és ez üres, hiszen önmagában a jelölőnek nincs tartalma, akkor semmi meglepőt és főként újat nem mondunk; ha viszont
- másodsor: az ürességet a jelöltre értjük, amit a(z adott) vallás jelöl (noha ezzel kapcsolatos konceptuális fenntartásaimat előzőleg már hangoztattam), akkor felettébb furcsa helyzetbe keveredünk, hiszen azt mondjuk, hogy maga a vallás nem szól semmiről (merthogy amiről szólna, az nincs): ezt az adott körülmények között önellentmondásnak kell tekintenünk.⁶

Volna azonban egy menekülési út: Umberto Eco szokott beszélni a *nyitott műről*.⁷ Értsük úgy, hogy a mű maga a jelölő, a nyitottság pedig a tartalomra, a jelöltre vonatkozik,⁸ amely nem szigorúan meghatározott, de sok minden körülménytől függően lehet ez is, meg az is és közben számtalan más is. A nyitott mű esetében, a szemiotikai alapterminológia értelmében, a jelölt nyitottságáról van szó.⁹

Nem kívánok itt precízebb filológiát alkalmazni, mert a szerző sem teszi ezt. Talán nincs is rá szükség.¹⁰

(4) Egy olyan társadalomtörténettel rendelkező régióban, mint a miénkben is itt Magyarországon, ahol a vallásról hosszú évtizedekig nem igen lehetett nyilvánosan mást mondani, mint nagy elődeink szösszeneteit, hogy a vallás a nép ópiuma, amelynek a legjobb esetben is csak a magánszférá(k)ban van helye. Hogy a nyolcvanas évek közepén is felkapták a fejüket a bölcsész- és társadalomtudomány szakos hallgatók, ha azt hallották tanáraiktól (például tőlem), hogy a vallásnak, konfesszionális értelmén túl, rendezőereje van a világban. Nos, egy ilyen helyzetben nem igazán az a kérdés, hogy maga a szöveg miféle újdonságokat hoz a felszínre, de sokkal inkább az, hogy segít-e bepótolni az elmúlt évtizedek tudás-hiányait, segít-e világosságot gyújtani a homályban. Ebben az értelemben Máté-Tóth

⁶ Hacsak nem helyezkedünk egy eleve ateista álláspontra, amely ismét csak furcsa volna egy vallástudományi disszertáció esetén.

⁷ U. Eco: *Opera aperta*. Milan, Bompiani, 1962; magyarul: *Nyitott mű*. Budapest, Európa, 1998, ford.: Dobolán Katalin. *A Theory of Semiotics*. Bloomington, IUP, 1976. *The Role of the Reader*. Bloomington, IUP, 1979.

⁸ Az a felismerés van az adott körülmények között újra gondolva, hogy a körte szó kommunikatív (vagyis pragmatikai) kontextusától függően jelölhet egy gyümölcsöt vagy egy világító testet.

⁹ Van még egy érdekes mellék szál: az üres jelölő (ahogy a szerző beszél erről) valamiféle állapotra utal. De néhány oldallal korábban (260) a *kenozisról* van szó, ami viszont egy folyamat volna: állapotváltozás: az isteni Logosz önkiüresítése. Ez nyilvánvalóan morális tett, az alázatosság legnyilvánvalóbb megjelenése. Összehasonlíthatatlanul más, mint az üres jelölő maga. A nyitott mű pedig ismét más irányba mutat: valahogy úgy tudom elképzelni, adott társadalmi intézményrendszeren belül, mint a potenciális jelentés-totalitás valamely elemének aktualizálását az adott pragmatikai körülmények között.

¹⁰ Egyetlen megjegyzéstől azonban nem tartóztatom meg magam. Amennyire tudom, Wittgenstein nem beszélt sehol az üres jelölőről. A szerző a korai Wittgensteinre hivatkozik, ami többé-kevésbé egyet jelent a *Logikai-filozófiai értekezéssel*. Ennek a műnek híres utolsó, zárómondata szól így: „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell. (7)” *Tractatus Logico-Philosophicus*. London, Routledge, 1961 (eredetileg 1921); magyarul: *Logikai-filozófiai értekezés*. Budapest, Akadémiai, 1963, fordította: Márkus György. Talán erre a mondatra gondolt Máté-Tóth András, de ez nem az ürességről szól, hanem egy morális maximának a kimondása.

András monográfiája bizonyosan megfelel a feladatoknak. Aztán majd ötven év múlva (amúgyis akkorra van meg az elegendő távlat arra, hogy az európai tudományosságban válogatás nélkül minden diszciplínában elharapódzott újdonságigénynek is megfeleljen-e a szöveg: amit én egyáltalán nem zárnék ki, csak éppen sajnálom, hogy az értékelésnek éppen ez vált az egyik legfőbb kritériumává).